

ELS PLÀNOLS DE L'ESGLÉSIA NOVA I EL PLÀNOL GEOMÈTRIC DE SANTA POLA

Andrés MARTÍNEZ MEDINA
Universitat d'Alacant

Alfred GARCIA MAS
IES Sixto Marco (Elx)
Universitat d'Alacant

*Ignoro los detalles de su aventura; cuando me sean
revelados, he de rectificar y ampliar estas páginas. Por
ahora, este resumen puede ser útil.*

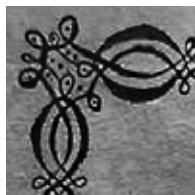
Jorge Luis Borges, *El muerto* (1949)

Resum: La recerca històrica i geogràfica a vegades dona resultats sorprenents. Aquest és el cas de la troballa del *Proyecto de Iglesia Parroquial para el pueblo de Santa Pola*, en què s'inclou, a més dels plànols originals de la coneguda com a «església rota» (l'actual mercat central), un «Plano Topográfico de Santa Pola» de gran transcendència per a conèixer els inicis de l'evolució urbana de la localitat, tots signats per Francisco Morell y Gómez el 1863. Primer, tractem el projecte de l'església, analitzem les dades del projecte i els plànols. Després, el més interessant és el plànol topogràfic inèdit esmentat. Fem una comparació amb el signat el 1863 pel també arquitecte José Ramon Mas y Font. Són iguals? Tenen diferències? Quines són i quina importància tenen? El plànol esdevé un instrument de recerca de primer ordre per a donar resposta a aquestes preguntes.

Paraules clau: Santa Pola, 1863, plànol geomètric d'alineació, Església *rota*, Francisco Morell y Gómez.

Title: *The plans of the new church and the geometric street map of Santa Pola.*

Abstract: The geographical and historical research often gives surprising results. This is the case of the discovery of the *Project of a Parish Church for the town of Santa Pola*, which includes, in addition to the original plans of the church known as the «broken church» (the current market), a «Topographical map of Santa Pola» of great importance to know the beginnings of the urban development in the town, all of them signed by Francisco Morell y Gómez in 1863. Firstly, we study the church's project, and analyze the project's details and the plans. Then, the most interesting matter is the unusual topographic

map mentioned before. We compare it with the map signed in 1863 by the architect Jose Ramon Mas y Font. Are they equal? Are there differences? What are the differences and how important are they? The map becomes a basic research tool to answer these questions.

Keywords: Santa Pola, 1863, geometric plan of alignment, Broken Church, Francisco Morell y Gómez.

1. LA CONSTRUCCIÓ DEL CONEIXEMENT: LES PREGUNTES AL VOLTANT DEL PRIMER PLÀNOL URBÀ

Des del segle XVIII és prou habitual trobar plànols de la badia de Santa Pola a les nombroses cartes nàutiques estrangeres i espanyoles. En aquestes, ja s'hi dibuixa el castell-fortalesa i un conjunt d'illes vorejant-lo, encara que els grafismes d'aquests conglomerats urbans i l'escala dels plànols no sols ens informen que el castell ja no és una construcció aïllada, sinó que al seu voltant ha començat a desenvolupar-se un veïnat que ha construït cases que s'agrupen conformant illes, i les illes són l'entitat constitutiva mínima de les ciutats mediterrànies.

Dins de l'ampli llistat de plànols tècnics fets pels enginyers militars i els pilots d'altura de l'Armada, des de mitjans del segle XVIII, cal destacar el signat per Basecourt el 1812 (ASGE 1812; PLA 1996; Fig. 0), encara que la seua precisió urbana és més que dubtosa. El cert és que defineix un conjunt d'unes 30 illes: una quarta part d'aquestes dalt del castell i la resta situades al quadrant definit pels carrers d'Elx i de la Creu. Dos aspectes importants podem observar en aquest plànol. Primer: apareix clarament definit l'espai urbà de l'actual mercat, que seria, en un futur pròxim, la plaça major on s'alçaria l'església. Segon: el castell encara conserva els dos baluards sencers. Però és clar que les illes ací dibuixades no coincideixen amb les que s'arreglaran en el conegut plànol de 1863. Amb independència del nivell de coincidència entre el dibuixat en aquest plànol i els anteriors, tots aquests plànols nàutics i militars demostren que el nucli urbà estava desenvolupant-se urbanísticament (és a dir, s'estava fent més gran, s'extenia, s'hi construïen més cases i aquestes s'agrupaven en illes), encara que el reflex gràfic siga sense molta precisió, perquè són plànols geogràfics i no són plànols urbans: interessa més la mar, la costa i les seues construccions militars.

El 1976 veia la llum el treball sobre Santa Pola elaborat per Vicente Gozávez Pérez. En aquest llibre, entre altres coses, aprofundia en el coneixement del desenvolupament urbà de Santa Pola del segle XVI al XX (PÉREZ 1976: 22). Entre altres documents per al seu rigorós estudi, prenia el plànol més antic que va trobar i que va considerar el primer

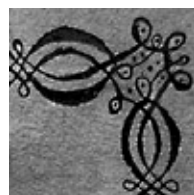
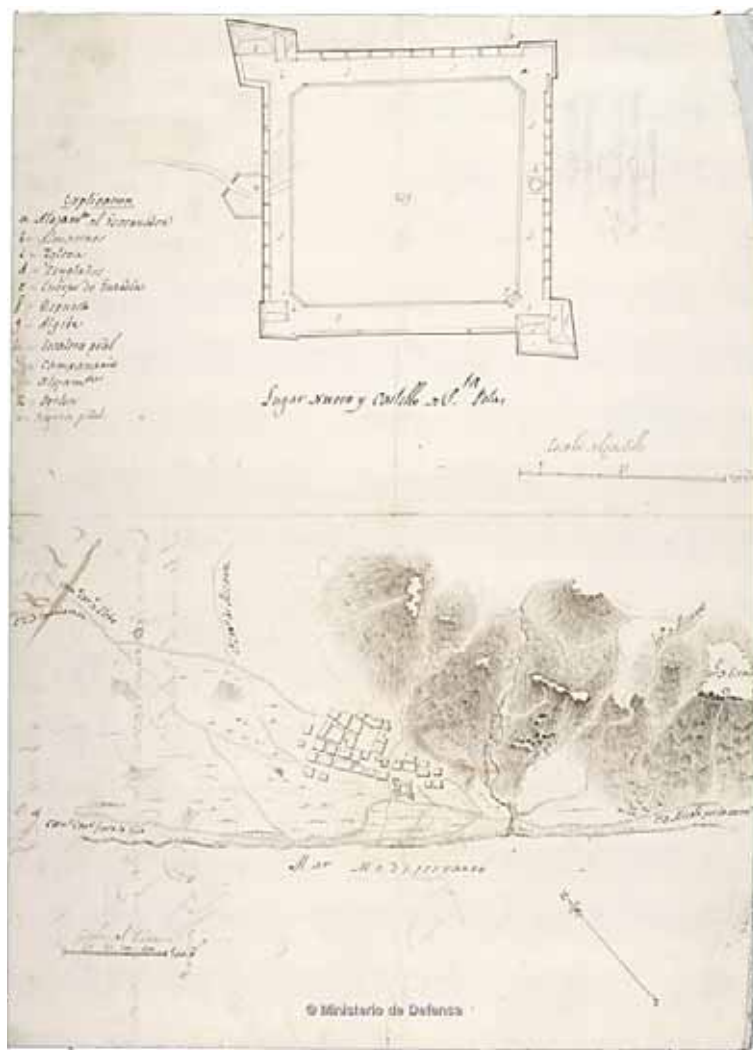
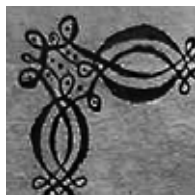

Fig. 0. Plànol Lugar nuevo y Castillo de Santa Pola (1812), Basecourt.

plànol autènticament urbanístic pel que fa al que entén la disciplina: la constatació dels fets urbans i la projecció del futur creixement urbà; estava datat el 1863 i no portava cap signatura (PÉREZ 1976: 29). L'autor en parla amb aquestes paraules:

Este plano, además de mostrar la edificación tal como se encontraba en ese momento, es un auténtico plan de ordenación urbana ya que señala las alineaciones viarias a conseguir mediante retroceso o avance de algunos trazados, así como un gran plano de ensanche; este último, con un área semejante al núcleo edificado en ese momento. (PÉREZ 1976: 30)

Vicente Gozávez va consultar el plànol de 1863, però el plànol reproduït en el llibre, en blanc i negre, no és una fotografia o fotocòpia d'aquell original, sinó que és una còpia incompleta del traçat urbà delimitat en la dècada de 1970.

Dècada i mitja després, el 1990, els investigadors María José Sánchez Fernández i Alfred Garcia Mas publicaren el llibre *Historia del Castillo-Fortaleza de Santa Pola (s. XVI-XX)*, en el qual es reproduïa, per primera vegada, aquest plànol tan minuciosament estudiat pel professor Gozávez (SÁNCHEZ-GARCIA 1990: 74-75). S'ha d'assenyalar la riquesa gràfica i cromàtica d'aquest document, així com la seua importància històrica per a comprendre el desenvolupament urbà de Santa Pola, perquè és el primer plànol que dibuixa la realitat existent en una data fixa i perquè ja no torna a haver-n'hi un altre de tot el nucli urbà fins un segle després. Encara que el llibre no aprofundia en qüestions urbanes, perquè l'interès d'aquest se centrava en la història de la fortalesa, la magnífica reproducció del plànol (i de la seua importància dóna testimoni el fet d'haver-lo emprat com a coberta del llibre) permetia procedir a nous estudis i comparacions.

Abans que acabara el segle, el 1997, se celebrà el I Congrés d'Història Local, i en el llibre que arreplegà les actes i ponències, de nou, el professor Gozávez torna a fer una anàlisi excel·lent d'aquest plànol de 1863 (l'autor del qual encara era desconegut), i construeix una gènesi de la trama urbana a partir de la relació de carrers de 1812, de les dades de població, de les construccions del plànol grafades com a existents en aquell moment i de la consulta de diverses actes del capítol municipal (PÉREZ 1997: 151-170). Resulta molt interessant que aquest investigador ja ens done notícia que el plànol va ser elaborat per encàrrec municipal, segons acord plenari de 1857 i que, després de ser delimitat i exposat al públic, va ser aprovat el 15 d'agost de 1858. Uns anys després, l'investigador Andrés Martínez reconeixia l'autor d'aquest plànol, signat l'1 de març de 1863, en identificar el nom de l'autor en la firma del document: José Ramón Mas y Font (MARTÍNEZ 2001), per aquells anys, arquitecte municipal de la ciutat d'Alacant. Un plànol que davant de la firma diu: «Es copia».

2. L'ESGLÉSIA DE LA «VIRGEN STMA. BAJO LA INBOCACIÓN DEL LORETO» EN EL MÓN DEL SEGLE XIX

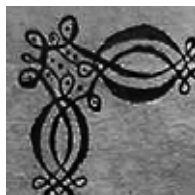
Les tasques de recerca històrica que portem endavant, de tant en tant, donen resultats sorprenents. Aquest és el cas de la troballa dels plànols originals de la coneguda com a «església vella» o «església *rota*» (en l'actualitat el mercat central). Aquests plànols porten per títol: «Proyecto de Iglesia Parroquial para el pueblo de Santa Pola». Estan signats per l'arquitecte Francisco Morell y Gómez (1818?-1874) l'1

de març de 1863, encara que en la memòria d'aquest document tècnic l'arquitecte afirma que l'encàrrec, per part de la Junta Diocesana d'Ortola, és de 1862. Tanmateix, és prou conegut que l'acte de col·locació de la primera pedra d'aquest temple va tenir lloc el 10 d'octubre de 1861 (ACTA 1862). També sabem que des de l'any 1850, el capítol municipal va fer diverses gestions davant de les autoritats eclesiàstiques i estatals per a la construcció d'un nou temple. Certament, els plànols de l'església que reproduïm aquí són els originals d'aquella fallida església i eren desconeguts fins avui. Aquest projecte, amb els documents que el constitueixen, ens aporta, d'un costat, notícies precises respecte de l'arquitectura i la solució concreta de la mateixa església que es pensava construir i, de l'altre, ens aporta notícies noves respecte del primer plànol urbanístic de Santa Pola. Des d'un punt de vista local, el primer descobriment que ens crida l'atenció és l'afirmació continguda en la memòria que diu que en la zona de l'altar major s'ha reservat «un nicho para el titular y Patrona, la Virgen Stma. bajo la invocación del Loreto». Ara bé, com que aquesta església mai no es va poder acabar, la imatge de la Mare de Déu de Loreto no ha tingut altre espai religiós que la seua capella dins del castell-fortalesa.

Com a bon document tècnic, ens posa de relleu tot l'esperit del seu temps: el segle XIX, un segle ple de contradiccions que es debatia entre la permanència de la tradició enfront de les innovacions de la racionalització. De fet, els diferents documents de l'època (actes i projectes, en el cas que ens ocupa) són clarividents testimonis dels dos mons que coexisteixen al mateix temps: el del costum contra el del progrés, dues formes de veure i entendre el coneixement i la seua aplicació. Un exemple d'escassa importància, però de prou transcendència, és quan es fa menció als habitants de Santa Pola davant la necessitat de justificar la construcció de l'església. En les actes del capítol el 1857 es diu que: «es una lástima que una población que cuenta ya con una población de 700 vecinos» (PÉREZ 2001: 166), mentre que en la memòria del projecte de l'església es diu que «en vista de los datos estadísticos de la población que la representan 3.101 habitantes» (MORELL 1863). Per tant, i encara que aquestes dades no siguin en excés significatives, d'una banda les autoritats es refereixen a la població en termes de subjectes impositius i, de l'altra, l'arquitecte (a la fi: un tècnic) fa menció del còmput total d'habitants efectius perquè aquest era el nombre a partir del qual calculà la capacitat i «proyectará la planta de la iglesia» (MORELL 1863). És evident que no totes les institucions –ni les persones– rodaven a la mateixa velocitat: els poders encara mantenien usos i costums tradicionals enfront dels tècnics, que comencen a fer servir paràmetres quantificables més objectivament.

En aquest sentit, convé assenyalar dos aspectes que ens revela el projecte de l'església i que desenvoluparem tot seguit. El primer és el

fet del mateix projecte, on primen els aspectes tècnics de construcció, mesura i valoració de les obres enfront de les qüestions de simbolisme religiós o historicotradicional de l'arquitectura. Valga com a exemple el fet que els plànols vinguen ja acotats en el sistema mètric decimal (en metres), la qual cosa és una mostra del triomf de la ciència que proposà, des de finals del segle XVIII, la normalització i unificació de les diferents mesures en un sistema de mesurament universal; d'aquesta manera s'imposa una certa lògica per la qual un codi de mesura decimal substitueix les diverses formes de mesura locals (pams, colzes, braces, varas, tafulles, etc.). El segon aspecte és el fet que el projecte incloga un plànol urbanístic («topográfico») del poble, el qual serà analitzat més endavant. De moment convé assenyalar que aquest plànol està signat l'1 de març de 1863, la mateixa data del projecte de l'església i la mateixa del plànol de què hem parlat abans com el primer plànol urbanístic de Santa Pola. No obstant això, cadascun està signat per un arquitecte: el que acompanya el projecte de l'església, per Francisco Morell y Gómez, i el conegut fins avui, fet per José Ramón Mas y Font. Primer, doncs, parlarem del projecte de l'església, ja que de l'esdeveniment de les obres s'han ocupat diversos autors (BONMATÍ 1991; MARTÍNEZ 2001), i després analitzarem la transcendència i repercussió del nou plànol urbanístic descobert, amb les respostes que ens dona i els nous interrogants que planteja. Finalment farem, a la llum dels descobriments, una reflexió al voltant de la construcció del coneixement que, en gran part, contribueix a la construcció de la nostra història, perquè el passat és allò que ha succeït, però la història es allò que coneixem.

3. PLÀNOLS I MEMÒRIES DEL PROJECTE DE L'ESGLÉSIA NOVA: TRADICIÓ I TÈCNICA

El projecte de l'església està compost de dos tipus de documents: escrits i dibuixos. Els documents dibuixats són els plànols, fins a un total de vuit, i per aquest ordre: «1.- Plano Topográfico del pueblo de Santa Pola, 2.- Plano de la plaza y situación de la Iglesia, 3.- Plano de Cimientos, 4.- Proyección horizontal de la iglesia, 5.- Fachada principal y lateral, 6.- Fachada de la espalda y sección vertical por AB, 7.- Secciones transversales por CD y EF y 8.- Plano de cubiertas y detalles».¹ Encara que hem consultat fotografies dels plànols, es pot afirmar que aquests s'han dibuixat en suport paper-tela. Pel que fa als corresponents a l'església (del núm. 3 al núm. 8), tots apareixen delineats a tinta xinesa negra amb les grossàries de les seccions ratllades en negre a 45° i un efecte d'ombra en les projeccions en planta; el color (en vermell) només apareix en el plànol de planta (núm. 4: projecció horitzontal) per a indicar el lloc on es fan les seccions verticals (AB, CD i EF) i per a reomplir (i donar consistència d'element massís) l'ample dels afonaments

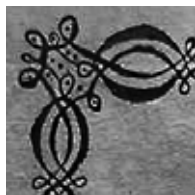
¹ Reproduïm les vuit imatges del projecte al final de l'article tal com apareixen en l'expedient. Les figures tenen el número que els correspon en el projecte.

del plànol «de cimientos» (núm. 3); en aquest cas, el vermell es torna marró fosc. I pel que fa als plànols corresponents a aspectes urbanístics (topogràfic i de situació, núm. 1 i núm. 2), es combina la delineació en dos colors de tinta: negre (i ratllat a 45°) per a les construccions existents i vermell (omplint el gros en aquarel·la) per a elements singulars o per a les construccions previstes. Aquests grafismes són propis del segle XIX i exigien que les còpies dels documents, que ja es començaven a demanar per als tràmits administratius, es feren calcant manualment dels originals. La combinació de dos colors –en aquest cas, negre i vermell– era un codi establert per a la representació de plànols d'arquitectura o de la ciutat: el que existia i el que es projectava.

Pel que fa als documents escrits, es tracta, bàsicament, d'una memòria i un pressupost; de fet s'anomenen: «Memòria Descriptiva i Presupuesto». La part de memòria s'estructura en dos apartats: la memòria descriptiva (amb un subapartat de «Fundamentos de resistencia» dels materials utilitzats en l'estructura) i la justificació dels materials triats. El pressupost desglossa totes les partides d'obra, les mesures i els preus unitaris, i es tanca amb el resum per capítols, el pressupost de contracta i l'annex de justificació d'adequació del projecte a la Reial Ordre de 4 d'octubre de 1861 al voltant de la construcció d'esglésies. Com podem comprovar, es tracta d'un document tècnic perfecte tal com nosaltres els coneixem: un document de contractació administrativa de les obres que consta de memòria, plànols i pressupost; avui s'hi afegeix el plec de condicions de l'obra i els projectes específics de les instal·lacions que, en aquells temps, no eren necessaris perquè no calien. És a dir, lluny de pensar que l'arquitectura (i els seus projectes) s'havia de dedicar a les qüestions ornamentals i decoratives –o d'estil–, l'arquitecte desenvolupa un document tècnic que justifica el càlcul i els materials i realitza el mesurament i valoració dels elements a construir. El projecte tècnic és, doncs, la representació anticipada de la idea que es pretén executar: *projecte* és un terme que equival a 'progrés' i que es transfereix des del món de l'enginyeria de les obres civils –els tècnics triomfadors del segle XIX– fins a tota la resta de disciplines tècniques, on començava a ubicar-se també l'arquitectura (que, a poc a poc, deixa d'ensenyar-se a les acadèmies de belles arts per a impartir-se a les escoles tècniques superiors d'arquitectura: Madrid el 1848 i Barcelona el 1875). És un món, el dels enginyers, d'optimisme positivista, de confiança cega en la capacitat de la ciència i la tècnica per a resoldre els problemes de la humanitat.

És prou interessant conèixer la descripció que de l'església fa l'arquitecte en la memòria descriptiva, en els dos subapartats seguits titulats: «Distribución de la planta». L'arquitecte no fa cap menció ni a la forma de creu llatina que té la planta (i que tanta càrrega simbòlica ha acumulat al llarg de quasi 2.000 anys), ni al sistema de modulació que

ordena totes les parts del temple (MARTÍNEZ 2001). Tampoc diu res de la història de l'art ni dels estils històrics. Totes les dades que hi apareixen són d'ordre pràctic i tècnic: la distribució, d'una banda, i la capacitat i les mesures, de l'altra. Pel que fa a les qüestions funcionals, directament afirma que: «La planta se ha dispuesto así por indicación del Excmo. e Ilmo. S. Obispo de la Diócesis» (MORELL 1863). És a dir, una església és una església i així ho avala la tradició de segles sancionada i acceptada per l'Acadèmia de Belles Arts on s'ensenyen els arquitectes. I com era una església? Aleshores «se distribuye en Cancel ó Vestíbulo, Nave, Crucero, Presviterio, Sacristía, Capilla de la Comuni3n y Trasarario. Pila Bautismal a la derecha del Cancel y escalera para subir al 3rgano y al campanario». Més endavant explica que la nau conté «tres capillas a cada lado, resultantes del espacio entre estribos», que té tres entrades (una al front de cadascun dels braços de la creu) i que inclou als peus de la façana principal un atri o escalinata de doble tram per a salvar el desnivell del terreny. També descriu les façanes, i destaca que tenen dos cossos d'elevació a excepció del campanar (que es troba damunt de l'entrada principal –a ponent, dominant la plaça–), que té tres cossos. I per últim dedica unes paraules a la «cúpula que descansa sobre los cuatro arcos torales del crucero y sobre las pechinas», que seria de mitja taronja i que «no tiene cuerpo de elevación» (tambor) perquè el perfil és més seré i, també, la solució constructiva és més econòmica.

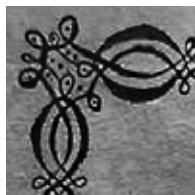
L'única menció als elements decoratius la fa l'arquitecte en referir-se a les capelles laterals que estaven previstes tancades «con el arco romano ó de medio punto con la Archivolta del orden J3nico compuesto, cuyo orden rige en la ornamentación general» i en afegir que «el Altar mayor se ha ordenado con el Corintio» (MORELL 1863). Aquestes explicacions posen en relleu dues coses que ja hem apuntat. La primera és que les diverses parts d'una església només tenen una forma de ser organitzades i és seguint el tipus establert per la tradició: la planta jesuítica de creu llatina i no cal altre experiment ni solució tipològica; les variacions són mínimes: la grandària de les capelles, la posició del campanar o el nombre de torres. La segona és que els mateixos ordres clàssics esdevenen en un sistema constructiu instaurat que els mestres d'obra coneixen i no calien més explicacions. La tradició, doncs, és una de les fonts primeres de l'ofici de l'arquitectura en aquells temps i no es posa en dubte. Respecte al tipus jesuític, convé dir que l'utilitzat a Santa Pola és la solució que potencia l'espai de la nau absorbint els espais de les capelles laterals, ja que aquestes són molt menudes i la comunicació entre aquestes ho és merament per al servei de pas. Aquest és un tipus molt més pràctic i econòmic que el que s'emprava en el segle XVIII. Llavors, la solució de creu, amb creuer cobert en volta de mitja taronja, amb tres capelles adossades a cadascun dels costats de la nau, s'aproximava a una solució basilical de tres naus, perquè les capelles tenien

planta quadrada, connexió mitjançant un arc de mig punt amb la nau i entre si i cobrien els seus espais amb xicotetes cúpules de mitja taronja. Aquestes solucions estan en peu en les esglésies de Sant Juame a Albaterra (1729-1755), l'Arxiprestal de l'Assumpció a Dénia (1734-35), la Mare de Déu dels Dolors a Dolors (1737-74) i Sant Bartolomé a Petrer (1779-83) (JAÉN 1999); en aquesta última va intervenir el mateix arquitecte que a Santa Pola pels mateixos anys (1859-63). Hi ha una llista més llarga d'exemples amb els temples de Callosa d'en Sarrià (1765-75), Crevillent (1771-1828), Beneixama (1817-92) i Ibi (1819-27). La solució, doncs, de Santa Pola és una versió més reduïda i compacta respecte del tipus general del XVIII –que constituïa un volum més rotund i prismàtic a l'exterior–, incloent-hi el fet que la cúpula no s'alça damunt de cap tambor, sinó que descansa sobre les petxines de l'encreuament de les voltes de canó.

Pel que fa a les qüestions d'ordre tècnic, el projecte justifica el lloc de l'emplaçament i la capacitat de veïns amb les mesures superficials, dóna compte de les dimensions exteriors i finalitza amb les resistències de les masses de l'estructura. El primer que fa és explicar per què s'ha triat la plaça de la Constitució i ho justifica com a terreny per: «1º ser el único del que podrá disponer la administración sin indemnizar, 2º ser el punto más céntrico del pueblo y 3º hallarse algo elevado sobre la playa y sólido para la cimentación» (MORELL 1863). És a dir, el lloc és: «la plaza única que existe como tal denominada de la Constitución» (MORELL 1863) i les raons en què fonamenta la decisió són d'índole urbana (centralitat), econòmica (indemnització) i constructiva (solidesa). El segon que fa és justificar les noves dimensions de l'església enfront de l'antiga que encara existia. Aquella –un magatzem al carrer de l'Església– tenia uns 240 m² amb una capacitat per a uns 395 veïns, que augmenten en l'església nova fins a 350 m² i 580 veïns, respectivament. Tots aquests números tenen les seues formulacions matemàtiques que es poden deduir de les xifres finals, ja que l'arquitecte fa els càlculs d'ocupació considerant una persona per cada 0,50 m² (un coeficient que encara s'utilitza per a determinar les màximes cabudes en cas d'evacuació). D'aquesta manera, resulta una raó de 0,825 per a relacionar la superfície construïda amb la superfície útil. En el cas de l'església vella cabrien: $240 \times 0,823 \times 2 = 395$ persones (aprox.); i en el cas de l'església nova cabrien: $350 \times 0,829 \times 2 = 580$ persones (aprox.). No deixa de ser significatiu que les xifres de càlcul de la capacitat i de relació entre superfícies siguen vigents en l'actualitat. I el tercer que fa es donar les dimensions totals exteriors de l'església, que són 41,94 m de llarg (dels peus a la capçalera), 19,80 m d'ample en la part del creuer i 17 m d'ample en la part de la nau i les capelles. I el quart que fa és justificar el càlcul de l'estructura. Com podem comprovar, a l'arquitecte li interessien prou les mesures i els assumptes tècnics: elegir bé el lloc i calcular bé la capacitat de l'església en proporció al nombre de veïns del poble.

Al marge de les qüestions del procés de construcció i enderrocament de la mateixa església, que s'allargaria fins a meitat de la dècada de 1880 (MARTÍNEZ 2001) i en les quals no entrarem, pel que fa als documents tècnics consultats podem concloure que l'església no esdevé d'un acte de creació lliure i capritxós, sinó que la seua forma, la seua funció i la seua estructura estaven prou condicionades i predeterminades. De fet, l'arquitecte, primer, es nodreix de la tradició per establir el tipus de planta i resoldre adequadament les funcions litúrgiques dins de la planta de creu llatina (encara que justifica la seua capacitat); segon, fa els càlculs pertinents amb les eines de l'època, «las fórmulas prácticas de Rondelet» (MORELL 1863) per a comprovar la resistència del materials emprats als murs, estreps i voltes, i, tercer, decideix l'ordre que envoltarà les superfícies exteriors i interiors del temple que queda garantit per la riquesa del llenguatge clàssic. En resum: un tipus funcional establert per la tradició, un sistema constructiu que es comprova amb fórmules pràctiques i una decoració clàssica acceptada universalment al món occidental. Tradició i tècnica es donen la mà per a construir la història.

4. EL PLÀNOL «TOPOGRÀFIC» DE SANTA POLA: ASPECTES INICIALS I DE CONTEXT

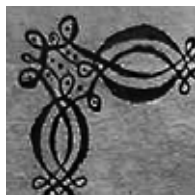
Però el més interessant que hem trobat en aquest projecte és el plànol número 1, aquell que porta per títol «Plano Topográfico de Santa Pola»; ve signat pel mateix arquitecte autor de l'església i ho fa amb la mateixa data de l'1 de març de 1863 en què està signat el primer plànol urbanístic que coneixem fins avui. Són iguals? Tenen diferències? Quines són? I quina importància tenen? El plànol es converteix en un instrument de recerca de primer ordre; per això intentarem donar resposta a tots aquests interrogants al més aviat possible, i després farem una anàlisi comparativa d'allò planificat i la realitat actual per a, finalment, assenyalar-hi una hipòtesi de treball que posa en paral·lel o trasllada els mecanismes de la revolució industrial als del mercat immobiliari. Abans de tot, hem de dir que no es tracta d'un plànol topogràfic a l'ús tal com avui entenem aquest qualificatiu, ja que no es representa cap de corba de nivell dels terrenys (i Santa Pola en té bastants, de desnivells, en la part que ens ocupa), sinó que es tracta del dibuix en planta de la trama urbana, que reflecteix tant el que hi ha com el que es projecta per a un futur immediat, però indeterminat: és un plànol de ciutat que, amb terminologia de l'època, també podríem anomenar *geomètric*, un plànol geomètric d'alineació de caire urbanístic.

A pesar que els plànols tenen la mateixa data, aquests no són iguals i presenten diferències significatives. Aquest nou plànol, signat per l'arquitecte Morell, és el més antic dels dos, conté més informació (i més

fidedigna) i, molt probablement, es tracta de l'original que va servir com a base de la còpia signada per l'arquitecte Mas. Moltes són les raons que avalen aquesta afirmació. Pel que fa al plànol de Mas, en primer lloc, el mateix plànol diu que és còpia; és clar, còpia d'un altre anterior. En segon lloc, el plànol de Mas està orientat al nord, que és una manera més moderna de representar les ciutats, mentre que el de Morell té la capçalera al sud, és a dir: està dibuixat com si el tècnic estiguera situat dalt del calvari –des de la muntanya– mirant a la mar (manera en la qual la imatge de la realitat –vista en perspectiva– i l'abstracta del plànol –projecció horitzontal– s'hi assemblen). En tercer lloc, el plànol de Mas no inclou el braç del port que ja estava construït des de la dècada de 1840 (GARCÍA 1990) mentre que en el plànol de Morell sí que apareix dibuixat l'inici de l'espigó, ja que és un element fonamental per al poble. En quart lloc, el plànol de Mas porta escrits dins dels carrers i dels espais urbans els seus noms, però escriu menys dels que n'hi ha en la relació de 36 noms que porta el plànol de Morell, i alguns d'aquests són dubtosos. Per exemple: la plaça de la Glorieta apareix com d'«Alfonso XII», quan aquest rei, encara que va nàixer al 1857, no va ser coronat fins al 1874 i no va visitar el poble fins al 1877 (a més que portava per nom «del Sol»), i l'actual plaça del Mestre Quisllant apareix referida com a plaça Major, quan ja s'anomenava de «la Constitución», encara que no sabem si aquesta Constitució era la de 1812 (MAS 1998: 53) o la de 1846 –molt probable–. En cinquè lloc, perquè el plànol de Mas escriu el nom del carrer Hernán Cortés, que encara no hi era obert el 1863. I en sisè lloc, i molt probablement la raó de més pes, perquè, en la mateixa memòria del projecte de l'església, l'arquitecte Morell afirma que el 1862 es va traslladar a Santa Pola per a demanar informacions per a fer el projecte del nou temple, i aportà del seu estudi «una copia del plano de la población remitido a la superioridad para su aprobación en el cual se ha marcado la situación de la iglesia en la plaza única que existe como tal denominada de la Constitución» (MORELL 1863). No podem estar-ne encara segurs al cent per cent, però tot apunta que el plànol promogut el 1857 per D. Antonio Múrtula Santos, regidor síndic del capítol de Santa Pola, i que una volta aprovat va ser remés a la superioritat el 1858 (GOZÁLVEZ 1997: 166), va ser dibuixat per l'arquitecte Francisco Morell y Gómez. Les diferències entre aquell més antic de 1857 –encara desconegut– i aquest de 1863 –que aportem ací– podrien ser mínimes, com el fet que l'església no hi estiguera encara reflectida.

Aquest plànol «topogràfic» es va fer d'acord amb el que establia la Reial Ordre de 25 del juliol de 1846 «disponiendo que los Ayuntamientos de los pueblos de crecido vecindario hagan levantar el plano geométrico de la población». Es tractava d'un impuls de racionalització que pretenia conèixer l'estat de les ciutats per a poder prendre mesures urbanístiques. Mesures de dos tipus bàsicament: rectificació d'aline-

cions (per a poder corregir, adreçar i fer més amples els carrers ja construïts que no reunien les suficients qualitats d'amplària per a l'aire i el sol o que dificultaven la viabilitat) i d'extensió (per a poder abastir el creixement de les poblacions dissenyant racionalment la forma de les parts noves de la ciutat). Aquestes dues intencions urbanístiques, la reforma interior en les parts consolidades i l'ampliació en terrenys verges per a l'expansió, obeeixen a un principi únic: el del sanejament de les poblacions, el qual està directament influït pel Sanitary Movement britànic que, constituït a cavall dels segles XVIII i XIX, prenia més força a la llum tant dels desastres urbans ocasionats per la revolució industrial com dels avanços i descobriments de la ciència mèdica, que posava en relació malalties i infeccions. Les ciutats havien de ser sanejades perquè esdevingueren llocs sans amb la rectificació del que ja existia –millorant-ho– i fent que les parts noves s'attingueren a principis d'higiene. I el plànol de Santa Pola compleix aquests dos principis, ja que planteja la rectificació de les alineacions dels carrers que existien i, al mateix temps, planeja l'extensió de les illes del poble en totes les direccions, ara ja, en general, en carrers més rectes i més amples. Però, com organitza les reformes interiors i com desplega el futur creixement urbà l'arquitecte Morell en el plànol de Santa Pola?

Abans d'entrar en matèria urbanística convé posar de relleu un aspecte gràfic del plànol geomètric que, en part, hem avançat en parlar de les característiques dels plànols de l'església. Ens referim a la presència de dos colors de tinta: el negre i el vermell, que, en el cas de l'urbà i en les ciutats valen per a representar les illes existents i per a dibuixar les noves que es projectaven, respectivament. Alhora, amb semblants criteris es representen les reculades i els recreixements de les illes per a ampliar o regularitzar els carrers, en aquest cas mitjançant la línia exterior delimitada en tinta xinesa negra i l'interior emplenat en un to crema per a derrocar i en un to vermell (tots els dos en aquarel·la) per a recreixer, codis establits des de finals del XVIII (MARCO 2004). Les illes, doncs, vénen emplenades de color, siga ratllat a 45° en negre o en una taca de color vermell (el crema es reserva per a les parts a enderrocar). Amb aquest sistema de representació queda el color –siga el que siga– assignat a les edificacions, presents o futures, i el blanc per als carrers i places. El ple –i de color– és el que està construït (o per construir-se), mentre que el buit –i en blanc– és l'espai viari. Quasi es pot establir una relació entre zones privades i públiques i els codis de representació: privat en color i públic en blanc; però no és exactament així, també hi ha massissos, és a dir, construccions que són públiques (l'església, per exemple). Ara bé, convé assenyalar que el ple de les illes –siga negre o vermell– no ha de portar a confusió: el fet que les illes estiguen massissades de color no vol dir que quan es construïren els solars ho feren ocupant completament el sòl de cadascun. El més normal era –fins als

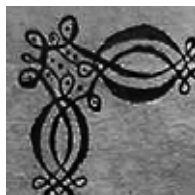
anys 60 del segle xx– que en cada solar s'edificara la part de davant, que dóna al carrer, mentre que el fons fóra ocupat per un pati interior i privat, com a màxim, amb alguna construcció auxiliar. Assenyalem aquesta qüestió gràfica perquè no es pense que el fet que es projectaren illes i es dibuixaren omplides de color, aquesta massificació del color es traduísca a la realitat en una densificació: les illes només presentaven construccions a la línia de façana –dues crugies normalment: coberta de dos aiguavessos– i a l'interior quedava «ple» de patis particulars i privats de cada casa o vivenda de planta baixa. I una última cosa, amb els mitjans tècnics de l'època hem de comprendre que la tasca d'«alçar» o «dibuixar» tot un plànol de nou d'un poble era una feina de molt de treball perquè, com aquell que diu, es feia «a mà», mesura a mesura.

Per analitzar el plànol el primer que hauríem de fer és entendre com era l'estructura urbana del poble quan l'arquitecte rebé l'encàrrec de desenvolupar aquesta tasca de reordenar el que existia i ordenar el creixement previsible. Santa Pola es pot considerar organitzada en quatre quadrants situats al costat de dos eixos que s'encreuen quasi en perpendicular al centre i que es corresponen amb quatre carrers. En direcció nord-sud (N-S) l'eix queda definit pels carrers la Creu i Moll (llavors sense nom), i en direcció est-oest (E-O) l'eix queda definit pels carrers Almirant Antequera (llavors sense nom) i Santa Isabel. En el lloc on s'encreuen aquests dos eixos es troba el castell-fortalesa i l'espai urbà de l'actual Glorieta (llavors, el 1863: Casa Ajuntament i plaça del Sol, respectivament). L'eix N-S és el més llarg de tots els carrers que es dirigien a la mar, tant definit per construccions existents (Creu) com a conseqüència dels nous carrers prolongats (Moll), ja que uneix la cota més alta del poble, a la serra, amb la més baixa, a l'espigó del port, i presenta un perfil fallit: en fort pendent des de la muntanya fins al castell i pràcticament pla del castell fins a la mar. L'eix E-O també és el carrer més llarg dels que existien o es disposaven en paral·lel a la mar, i divideix el poble en dues parts clarament diferenciades: la part alta o antiga (construïda i cimentada damunt la roca de la vessant calcària) de la part baixa o nova (quasi sense construccions, perquè construir-hi damunt de l'arena és més difícil, entre altres raons, per la presència del nivell freàtic de la mar). Així, doncs, per a aquest estudi, el poble queda estructurat en quatre quadrants que podem anomenar seguint els punts cardinals: nord-est (NE), nord-oest (NO), sud-oest (SO) i sud-est (SE). En cada un d'aquests sectors trobem una part diferenciada del poble.

5. ANÀLISI DE LA PART ALTA I LA BAIXA: EIXOS, SECTORS I CANVIS D'ALINEACIONS

Les descripcions següents es poden constatar observant tant el plànol geomètric (fig. 1) com el plànol que hem refet per a l'ocasió (fig. 9).

Al sector NE (entre l'actual Degà Llópez i la Creu), d'uns 48.000 m², s'emplacen illes de les més antigues del poble, probablement alçades –en la part més arrimada als eixos– abans de principis del XIX (fins al 1812). Aquest fet és evident en el traçat irregular dels carrers, faltat de cap tipus d'ordre (ja que és pròpiament orgànic o aleatori) en les illes compreses en el trapezi definit pels carrers de Sant Jordi, Pelagi i la Creu (veg. fig. 9). Aquesta ubicació i «desordre» tenen la seua lògica: les cases es construïen segons les necessitats (protegent-se dels perills de la mar) posant-se darrere i més a dalt de la fortalesa. Ho feien sense pla previ perquè no calia seguir-ne cap, més enllà del de fer «pinya»: arrimar-se unes cases a altres per a la seua defensa, ja que els carrers estrets afavorien la protecció en cas d'invasió enemiga (de fet, no hi ha grans espais urbans: els únics existents eren la reculada respecte del castell i l'interior d'aquest). La irregularitat de les illes és conseqüència directa de la irregularitat de les construccions, cosa que es reflecteix clarament en el plànol de Morell de 1863, ja que és en aquest sector on més rectificacions d'alineacions per a adreçar els carrers es preveuen (ocupant espai o cedint-lo); uns carrers que són prou estrets –encara que d'amples variables– ja que estan entre els 5 i els 7 metres (a l'interior n'hi ha de 3 i, al llarg, alguns de 10). Aquests traçats urbans espontanis i irregulars són característics de les èpoques d'inestabilitat bèl·lica, falta de seguretat i absència de planejament.

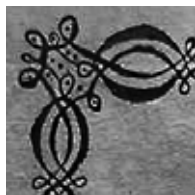
Al sector NO (entre els carrers de la Creu, Santa Isabel i actual Ramón y Cajal), d'uns 86.000 m², quasi el doble de superfície que l'anterior, es troben illes més grans i de forma més regular (més irregulars a mesura que s'apropen al sector NE –al carrer de la Creu–, que vol dir que són més antigues –carrers de María López Colón, Forn i Sant Tomàs–) que, des de l'est fins a l'oest, i a poc a poc, es tornen quasi polígons rectangulars: una evolució i desenvolupament paral·lels a l'esdevenir del temps, de la meitat del XVIII a la meitat del XIX. Aquí podem distingir dues zones: la primera, al voltant de la futura església, clarament diferenciada de la segona, a ponent, on té lloc el primer creixement en direcció a Elx. La zona més antiga és la desenvolupada al voltant de la plaça del Mestre Quisllant i es degué consolidar en la segona meitat del segle XVIII. Es va desenvolupar rodejant la plaça que es va reservar, perquè els veïns començaven a tenir consciència de poble i volien tenir la seua plaça civil on poder alçar una església nova i gran; les gestions per a construir un temple se situen en la segona meitat del XVIII (MAS 2001: 24). Ací les illes encara presenten una certa irregularitat en forma i dimensions (trapezi tancat pels carrers d'Elx, la Creu, Sant Tomàs i Sant Antoni). La segona zona és més moderna i s'estén des de Sant Antoni fins més enllà del carrer de l'Àngel, i inclou la tira d'illes entre el carrer d'Elx i Santa Isabel. El seu desenvolupament és lineal i ho fa seguint els carrers Major i d'Elx, ja que, molt probable-

ment, els dos seguien traçats dels camins que portaven a la finca del barri –on hi havia un aljub–; ací les illes es tornen més regulars i rectangulars, com ja hem apuntat. En aquest sector NO –a excepció de Sant Antoni i d'Elx– els carrers presenten un ample de mitjana, com en el cas anterior, entre els 5 i els 7 metres (menys algun carrer més central i antic, que és més xicotet) i encara mereixen certes rectificacions en el plànol de 1863 a fi d'eixamplar-los, en particular el carrer Major (que naixia a la plaça Major) i els carrers de la Verge, Soledat, Sant Antoni i Marqués de Molins.

Fins ací l'explicació del que existia: bàsicament illes de cases situades a la part nord del poble on era necessària la rectificació de les alineacions segons l'arquitecte Morell. Totes les illes dels dos sectors nord presenten una parcel·lació poc uniforme no sempre rectangular i, majoritàriament, en solars no més grans de 80 m² de mitjana, amb un front de parcel·la d'entre 4 i 7 metres i amb fons variables. La característica més notable de tot aquest parcel·lari, consolidat al llarg de més de dos segles (i gens fàcil de reconstruir pels processos de particions i pel fet que les edificacions eren menys menudes que els solars) és la seua irregularitat de forma i dimensions de superfície i façana; corresponen les parcel·les més menudes a les illes del nucli primitiu entre darrere del castell-fortalesa, primer, i la plaça Major, després. En els dos sectors nord es descobreixen les parts urbanes més antigues del poble, a més de per les raons ja exposades de necessitat i protecció, entre d'altres, perquè és més fàcil i sòlid construir damunt de la roca, ja que, en cas de tempestat, l'aigua desaigua de seguida cap a la mar i perquè resulta més senzill arrebregar la pluja i guardar-la en pous verticals (de gerra o d'àmfora) dins de les cases i que aquests no arriben al nivell freàtic salat. Encara que sabem que hi havia aljubs comunitaris com el que existia, des d'almenys la segona meitat del XVIII, a l'encreuament dels carrers Maria López (abans carrer del Pou) i Degà Llópez i «els pous» que es trobaven en l'hort entre els carrers Calvari i Sant Antoni, probablement del XIX. Emmagatzemar l'aigua és, quasi, el primer acte urbà: sense garantia d'aigua no hi ha vida, ni cases, ni pobles, ni desenvolupament humà ni urbà possible. Sense aigua no hi ha futur.

En els altres dos sectors que queden, el SO i el SE, situats al sud, es troba la part baixa i més moderna del poble, en la qual, lògicament, el 1863 a penes hi havia construccions, ja que hi eren consolidats uns 22.000 m². De fet, només hi ha unes tres illes senceres al sector SO, emplaçades davall la Glorieta, i tres mitges illes al sector SE, que ajuden a definir el carrer del Moll i que hi recolzen. Les illes consolidades, i les que estaven per completar-se (un total de sis), ja presenten forma clarament rectangular, amb la dimensió més llarga paral·lela a la costa i un desenvolupament que gira al voltant dels nous eixos urbans representatius i de comerç, amb carrers més amples i plans: es tracta dels

carrers d'Elx i del Moll i la Glorieta. El trànsit de persones i mercaderies era més intens, precisament, damunt d'aquests dos eixos: representació social i moviment comercial s'hi superposaven. En aquestes illes s'ubicaven cases que pertanyien a les famílies més acomodades del poble (carrer d'Elx, Glorieta i Santa Isabel) i negocis més grans. Òbviament, construir cases en aquesta part era més car (damunt de l'arena i de l'aigua salada) i calia executar aljubs plans o de volta que foren completament impermeables perquè no se salara l'aigua per la presència de la mar. Cal assenyalar que les comptades illes dels sectors sud es degueren consolidar al voltant de 1840-60, dinamitzades per la construcció del primer braç del port de Santa Pola i el tràfic que aquest va introduir en el comerç i la tasca desenvolupada pel port com a duana per aquells anys. Per a finalitzar aquesta descripció (i en part reconstrucció del passat urbà), convé dir que els terrenys de saladars d'aquests dos sectors es trobaven enfront d'una platja correguda (actuals l'Antina o platja de Llevant i dàrsena del Port) on, des de principis del segle XIX (PÉREZ 1976: 32), intermitentment, però cada estiu, s'alçaven els tendals i barraques provisionals de la gent d'Elx que venia a estiuejar davant la mar.

Abans d'acabar convé tenir els números redons, però grans (mesurats damunt del plànol), del que hi havia i de les previsions del plànol de Morell, perquè són molt il·lustratius. Segons aquest, el nucli consolidat fins al 1863 era d'uns 156.000 m² i la superfície del poble amb els eixamplaments era de 282.000 m² (nord: 174.000 m² i sud: 106.000 m²), és a dir, el poble creixeria un 80% respecte del que hi havia, quasi el doble: 126.000 m² d'extensions. La part alta –els sectors NE i NO– tenia consolidats 134.000 m² (48.000 a llevant i 86.000 a ponent), cosa que suposava el 80% del que hi havia. Ja ho hem dit: el poble estava a la part de dalt. Mentrestant, la part baixa –els sectors SO i SE– tenia consolidats uns 22.000 m², cosa que suposava el 20% restant. I pel que fa a les previsions de futur, en la part alta es preveuen eixamplaments per uns 42.000 m², que suposaven el 33% dels eixamples i un 31% més del que hi havia; mentre que en la part baixa es preveuen eixamplaments per uns 84.000 m², que suposaven el 67% dels eixamplaments i un quasi 400% més del que hi havia en aquests sectors. També ho hem apuntat: el creixement es localitza en la part baixa. En resum, els eixamples previstos es distribuïen en 1/3 al nord i 2/3 al sud. Ara, doncs, cal analitzar alguns perquè i alguns dels resultats del planejament i dels seus números, que no són fútils.

6. ELS EIXAMPLAMENTS PLANEJATS: CARACTERÍSTIQUES URBANES I ALGUNA HIPÒTESI DE LES RAONS

L'arquitecte autor d'aquest plànol, Francisco Morell y Gómez, va ser un professional molt sensible a la realitat urbana existent i a les possibilitats de creixement urbà. De fet, com ja hem vist, pel que fa a

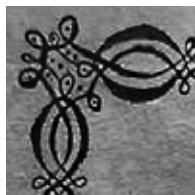

la part de dalt del poble, que és la consolidada, proposa tota una sèrie de rectificacions d'alineacions. D'aquesta manera s'intenta aconseguir un major ample en els carrers existents, tant per qüestions d'ornament públic i de funcionalitat viària com per raons d'higiene, per tal de permetre el pas de més sol i més aire, racionalitzant les formes urbanes.

D'una altra banda, proposa el creixement del poble pels quatre sectors per tal d'abastir la futura població. Als sectors nord completa la trama urbana amb una sèrie d'illes reticulars que defineixen un perímetre rectangular pel NO (Sant Ferran i Ramón y Cajal) i un perímetre en corba pel NE, voltant la falda del barranc de Catarra. En els dos casos, les illes resulten de la prolongació dels carrers existents per tal de garantir la continuïtat viària, que suposa, en alguns casos, l'obertura d'algun nou carrer en la zona de llevant i trencar illes que són molt llargues (la prevista prolongació del carrer Sant Jordi). Les noves illes suposen un terç dels terrenys nous per construir respecte del que hi ha consolidat en la part alta del poble. Podríem parlar d'un eixamplament «raonable» en atenció a les possibilitats de creixement demogràfic que, a més a més, s'adapta als carrers que hi havia (el mateix arquitecte manifesta en el projecte de l'església que no és probable un gran creixement de veïns al poble). Als sectors sud l'arquitecte es troba amb el repte de traçar una trama urbana pràcticament de nou, ja que en aquesta zona no hi havia més que sis illes. El tècnic, en comptes de dibuixar una trama perfectament en retícula, com es venia fent des d'un segle abans (penseu en els plànols de Nova Tabarca, de 1769, fins als de les poblacions d'Almoradí, Benejússer, Guardamar i Torrevella, de 1829), organitzant les edificacions i els espais seguint principis de jerarquia neoclàssica i il·lustrats, opta per traçar una trama *ex novo* que té en compte el poble existent en la part nord.

Aquesta nova trama urbana és de base reticular, però no és una retícula exacta de mesures concretes i determinades que es repeteixen indiscriminadament. L'arquitecte defineix dos nous quadrants del poble: el SO (66.000 m²) i el SE (40.000 m²), de diferent extensió (de quatre i de tres illes avançant cap a la mar, diferència deguda a la presència del port a ponent i de la platja a llevant), i en els quals el límit sud es defineix per extensió de la trama i els límits a ponent i llevant semblen seguir la vorera d'algun camí. En el sector de ponent la nova trama recolza en el carrer del Moll i en el carrer Santa Isabel i els carrers de la quadrícula resultant van obrint-se radialment en direcció a la platja amb un ample mitjà de 9 metres (entre 8 i 10 m), donant continuïtat als carrers de la part alta, que dona com a resultat illes de distinta llargària. No obstant això, els carrers que creuen aquests en paral·lel a la mar es fixen cada 40 metres i el seu ample és de 10 metres (en part condicionats per les illes existents al carrer del Moll). Un patró similar aplica en el sector de llevant, en el qual la nova trama urbana recolza, de nou, en el carrer

del Moll i en la direcció de la façana sud del castell. Els carrers que van de la serra a la mar intenten donar continuïtat als que hi havia en la part alta (obrint-se de nou si ve al cas), amb un ample generós d'entre 8 i 11 metres, i els carrers que s'encreuen en aquests, i van paral·lels a la mar, es posen en continuïtat amb els del sector de ponent, basculant sobre l'eix del carrer del Moll, i tenen més de 10 metres; les illes definides entre si tenen un ample de més de 40 metres. Com podem comprovar, l'ampliació del poble es projecta en la part baixa i plana, pren com a referència l'esquema reticular, però aquest s'adapta a la particularitat del que hi havia, dóna continuïtat viària als carrers i recorre a mesures més generoses per als amplex dels carrers. Principis, doncs, de racionalització i higiene urbana adaptats a les particularitats de l'entramat existent.

Vistes aquestes peculiaritats, podem traure unes quantes conclusions. Per un costat, al contrari que quan parlàvem de les parts desordenades de la part alta del poble, la trama reticular és característica de períodes de pau i es preveuen per a la prosperitat; a més a més, preferixen els terrenys plans, on els traçats rectes adquireixen el màxim sentit i la màxima utilitat, són més pròpies del desenvolupament urbà i es vinculen amb el comerç per a facilitar la circulació. Per un altre costat, aquestes extensions no prenen com a referència ni els models reticulats jerarquitzats del XVIII, que hem esmentat, ni les noves propostes reticulars sistematitzades que per als eixamples de les ciutats s'estaven redactant al mateix temps (cas de l'Eixample de Barcelona, el 1858); les primeres tenien com a fi construccions entre una i dues plantes i les segones estaven pensades per a blocs de quatre pisos. La trama definida en el plànol geomètric de Santa Pola es queda més prop de les primeres que de les segones (una retícula d'illes per a cases d'una planta), que té l'habilitat d'adaptar-se al que hi ha (disposició dels carrers en ventall des de la serra obrint-se cap a la platja) i en la qual els carrers són més amples que l'altura de les edificacions que recauen damunt d'aquests (llum i corrent de vent garantits). Cal dir també que, a meitat del XIX, el sistema previst per a desenvolupar els solars es fixava en la mesura que aquests foren necessaris: es marcava l'alineació, es venia el solar i se cedia la part de sòl destinada a carrer. El traçat en retícula semblava que repartia, amb el seu ordre repetitiu, les càrregues derivades del planejament quasi per igual als propietaris dels terrenys: la possibilitat d'edificació compensava la cessió per a vials en el seu front. Per últim, és prou significatiu que la trama ampliada prevista (134.000 m²) estiga prop de la superfície ocupada per les edificacions existents (156.000 m²). Més significatiu és que dues terceres parts (86.000 m²) d'aquestes illes buides es localitzen en la part sud del poble. Si atenem als creixements demogràfics que hi havia i que s'esperaven, no més que vegetatius, l'extensió del nou poble sembla un poc gran de més. En realitat, amb les illes que tanquen el poble pel nord hi havia més que suficient

per abastir el creixement demogràfic fins a arribar al segle xx. Llavors cal una pregunta: per què es preveu una trama tan extensa a la part baixa del poble entre el castell i la mar?

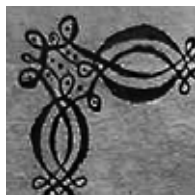
La resposta no és senzilla ni immediata, però amb les dades de què disposem podem atrevir-nos a fer una hipòtesi. En tot el segle XIX resideix a Santa Pola la família dels Múrtula, la qual procedia d'Elx, encara que era oriünda d'Itàlia (MAS 1998: 139). Els diversos membres d'aquesta adinerada saga, segons ens conta Antoni Mas, eren propietaris de molts terrenys al poble i al seu voltant, com la hisenda del Barrio (amb el seu aljub), l'hort al carrer del Calvari, solars al carrer Soledat (sector NO) i al carrer García Braceli (sector SE), uns magatzems a llevant del castell (sector NE) i dels bancals de la mateixa Glorieta. A més a més, podem afegir que també van ser propietaris, al voltant de 1906-11, de solars situats en la primera fila d'illes davant la mar (sector SO), entre els carrers de Canalejas i Gabriel Miró (GARCÍA 1906 i 1911). D'una altra banda, sabem que un dels membres destacats d'aquesta saga, Ángel Múrtula Santos, va tenir una fulgurant carrera política local en ser primer regidor-síndic del capítol (1850-55) i, després, dues vegades alcalde (entre 1855 i 1865). Entre els seus mèrits està el fet d'haver aconseguit el traspàs del castell a l'Ajuntament (1860) i haver reactivat la qüestió del terme municipal (GOZÁLVEZ 1997: 165). Però, també, sabem que va tenir prou desacords amb l'Ajuntament amb motiu de la seua reclamació com a titular dels terrenys de la Glorieta amb plets (1864-92). Com a representant al capítol va promoure la redacció del plànol topogràfic el 1857. En aquest sentit, va argumentar que era convenient:

un gran plano topográfico de la población que facilite el buen orden, la igualdad, la proporción y demás circunstancias que deben tenerse presentes al edificar las casas de habitación y edificios, con lo que sirviendo de base fija se obtendrían resultados ventajosos y convenientes, evitándose de esta manera que las obras se sitúen según el capricho de sus dueños o de las comisiones de policía urbana que las componen personas que no son competentes en la materia. (*apud* GOZÁLVEZ 1997: 166).

Fins i tot va informar de molt costaria aquest plànol: 1.500 rals.

En síntesi, gran part del patrimoni dels Múrtula era en terrenys, alguns dels quals s'emplaçaven als sectors sud de la població, per on es preveia l'eixamplament més gran del poble. Un membre de la família, primer, va promoure fer aquest plànol i, segon, va ser alcalde. Els terrenys que s'estenien entre el poble i la mar no tenien molt aprofitament en aquells anys, ja que eren saladars. D'una altra banda, no podem oblidar el fenomen que ja es repetia anualment des de mig segle abans: tots els anys venia la gent d'Elx a estiuajar davant de la platja, on muntaven tota classe de construccions provisionals i desmuntables, com barraques, per a passar aquells mesos. El mateix Ajuntament d'Elx es fa ressò de l'establiment de les barraques el 1803, i el 1810 es publi-

ca el *Reglamento y methodo de vida que debe observarse por los que vienen a esta de Sta. Pola con motivo de recreo o bañarse* (GOZÁLVEZ 1976: 32). Molts del solars en què es van parcel·lar les illes del sector SO van ser comprades per propietaris d'Elx, on van construir cases de planta baixa per a estiuajar, si bé aquest fenomen es detecta a partir de principis del segle XX. La parcel·lació d'aquestes illes és més ordenada i regular que la dels sectors nord, la superfície mitjana dels solars –sense ser molt gran– superava els 120 m², el seu front de façana estava entre els 6 i els 8 metres. Aquestes parcel·lacions es poden rastrejar encara en el parcel·lari actual i en algunes de les cases que queden en peu, encara que el seguiment dels títols de propietat requeriria una investigació a fons dels protocols notariaus gens senzilla. Independentment que una gran part d'aquests terrenys foren propietat dels Múrtula i que en l'elaboració del plànol hi haguera interessos particulars, el que sembla cert és que l'arquitecte va dissenyar la nova trama urbana en la part plana, la més disponible i extensa, mirant a la mar, d'on s'esperava que vinguera la prosperitat, bé en forma de pesca i comerç, o bé en forma de l'incipient estiuatge que es convertiria en l'actual turisme residencial.

La maquinària «industrial» del sector immobiliari s'acabava de posar en marxa: sobre els terrenys verges es projectava un pla urbanístic amb illes i carrers, les illes es dividien en solars a poc a poc, damunt dels solars es construïen les cases de planta baixa que després es venien. El terreny era la matèria primera a la qual s'afegien els materials i el treball dels obrers i se n'obtenia un producte immobiliari –una casa– que calia vendre. Aquest procés, iniciat a principis del XX, es dinamitzaria d'una manera més forta un segle després, quan les cases de planta baixa eren derruïdes per a construir blocs de pisos. Al voltant de 1965, els amples carrers del sector sud del poble havien passat de tenir una secció per on circulava tranquil·lament l'aire i hi arribava el sol (10 d'ample per 5 d'altura) a uns carrers amb menys llum (10 d'ample per 10 d'altura, amb 3 plantes). En l'actualitat, el 2011, els carrers d'aquestes zones són foscos, ja que costa que hi entre el sol perquè són més alts que amples (10 d'ample per 15 d'altura, amb 5 plantes) i la densitat d'habitatges s'ha multiplicat per quatre de mitjana des de la previsió a mitjans del segle XIX. Massa bon resultat ha donat aquesta trama urbana dibuixada al voltant de 1857-58, pensada per a unes altres condicions i densitats.

7. LA SUPERPOSICIÓ DEL PLÀNOL GEOMÈTRIC AMB EL CONSTRUÏT AL NUCLI URBÀ DEL POBLE

Un exercici interessant és sempre comparar el previst amb l'aconseguit, el plànol projectat amb la realitat construïda. Aquesta superposició de plànols (encara que té l'inconvenient que en el segle XXI treballem amb instrumentals diferents als del XIX, la qual cosa pot donar algun

error) ens mostra les coincidències i les desviacions. En aquest sentit, cal destacar el pes que tenen les preexistències en matèria de propietat immobiliària, fins al punt d'impedir que el planejament vaja endavant amb allò projectat. Aquest és el cas de la previsió de rectificació d'alineacions dels carrers Major, Verge i Soledat, que continuen avui amb el mateix ample d'aleshores (el carrer d'Elx, a la fi, es va eixamplar després de quasi segle i mig). O el cas del carrer Pelagi, que va acabar traçant-se en el lloc on és avui, més avall d'on estava dibuixat. O la previsió de la prolongació del carrer Sant Jordi per a fer-lo arribar fins a la mar, que no va aconseguir obrir-se pas entre les cases de les illes que definien el carrer de la Mare de Déu de Loreto.

Fig. 9. Plànol redibuixat amb indicació de sectors, zones i dimensions mitjanes.

No obstant això, el cas més cridaner de com les preexistències –en tenem que acompanyades d'altres gestions– van fer canviar allò previst pel plànol geomètric de Santa Pola, el trobem en dos llocs i parts distintes del poble: al sud de la Glorieta i a llevant del castell. Al sud de la Glorieta, a l'altura dels carrers Espoz i Mina i Gabriel Miró, es trobava una casa per a la qual el planejament preveia que es quedara dins d'una nova illa. Això no va ser així, i amb el pas dels anys, el front d'aquesta casa es convertiria en el nou carrer d'Hernán Cortés (qui sap si existia alguna servitud de pas des dels bancals de la Glorieta que decantaren aquesta solució, amb un carrer de traçat fallit). Pel que fa a la zona de llevant del castell, allí hi havia dues edificacions (qui sap si els magatzems dels Múrtula que cita A. Mas), que van condicionar el nou traçat urbà de tota la trama urbana del sector SE. En lloc de derrocar-los per

a executar la nova retícula, aquestes construccions van servir de façana al nou carrer Vicent Salinas, que embocà al castell i marcà el lloc per a la porta de ponent del castell. A més a més, en assenyalar un nou carrer i una nova direcció, tota la trama va girar cap a la platja de Llevant, es va haver de definir un altre carrer nou, l'Almirant Antequera, i va aparèixer una nova tira d'illes no previstes en el plànol de Morell. Aquests fets evidencien que llavors, com avui, els interessos particulars tenen prou de pes en les decisions urbanes. Tots aquests canvis (carrers no oberts o traçats de nou i el gir de la trama a llevant i sud del castell) es poden comprovar en el plànol de superposició de les trames urbanes de 1863 i 2008 que hem elaborat per a aquesta ocasió (fig. 10). També hi ha altres xicotetes variacions que poden detectar-se, però que no suposen modificacions tan substancials i interessades com les citades, o això sembla. Només ens cap un dubte respecte del plànol més antic i original, el fet per l'arquitecte Morell. ¿Com pot ser que amb el treball que tenia dibuixar un plànol d'una població, que es traça amb tanta precisió –com en aquest cas–, el castell-fortalesa hi aparega perfilat amb una figura quadrada perfecta sense reflectir cap dels dos baluards que encara hi havia entre 1857 i 1863? ¿Es tracta d'una errada o el dibuix tenia la intenció, en un excés de regularització, de derrocar-los perquè els quatre cantons tingueren la mateixa forma quadrada? Les preguntes no acabarien mai, perquè mai no podrem saber tot el que ha passat: només coneixem la història.

Fig. 10. Plànol de superposició de la trama prevista el 1863 i la de 2008.

Una última reflexió ens ve al cap, i procedeix de comprovar el resultat actual de les edificacions construïdes, segle i mig després, damunt de la trama projectada per l'arquitecte Morell. Els sectors al

sud, especialment el de ponent, ha estat quasi sempre i en gran part en mans de propietaris d'Elx, principalment perquè van comprar parcel·les per a estiuemar els pares i, després, perquè les cases de planta baixa van ser promogudes per a estiuemar els fills o per a fer negoci immobiliari. El que és cert és que la gran majoria de gent nativa de Santa Pola viu o bé en la part alta del poble, al voltant dels eixos principals ja citats o fora dels eixamplaments previstos al sud per l'arquitecte Morell. Tot i que no coneixem les dades oficials, podríem dir que les vivendes construïdes des dels carrers Santa Isabel i Almirant Antequera fins al port i la platja (sectors SO i SE) són propietat, possiblement en més de dues terceres parts, d'il·licitans i altres forasters. Moltes són vivendes buides a l'hivern perquè són habitatges per a l'estiu. Podem investigar els plans urbanístics, podem esbrinar les llicències d'obra –des dels anys en què les dóna l'Ajuntament–, podríem censar les vivendes i descobrir els propietaris actuals, podríem fer l'esforç de reconstruir els parcel·lars que s'han succeït; fins i tot, podríem rastrejar els títols de propietat originaris en els protocols notariais. Amb totes aquestes dades podríem dibuixar els diferents mapes, cronològics, de l'evolució de cada part del poble, especialment dels sectors sud. Però el que no podem mai saber era quant va costar cada una de les transaccions dels solars, vivendes i edificis. Siga com siga, la realitat és la que mana. I la realitat diu que no és que la gent de Santa Pola no vulga viure ni prop de la platja ni mirant a la mar. El que succeeix és que el preu que han abastat els solars, primer, i les vivendes, després, dels sectors sud de l'«eixample» de 1857-63, al llarg de segle i mig, per la seua vocació turística o les seues vistes sobre l'horitzó marí, sempre ha estat fixat per la gent de fora, que podia pagar-los, i aquesta gent, fins no fa molts anys, només eren els veïns més adinerats d'Elx.

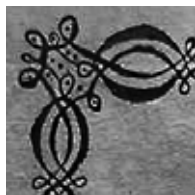

FONTS CONSULTADES I BIBLIOGRAFIA

1. *Cuaderno de los vecinos del lugar de Sta. Pola formado en el año 1812* (apud Gozávez 1976)

Relación de plazas y calles urbanas [la numeració és nostra]: 01) Plaza Mayor (Mestre Quislant), 02) Calle Mayor de la Plaza [Major]; 03) Calle Ángel de la Guarda [Àngel]; 04) Calle del Mar [desconegut]; 05) Calle del Salto [probable Soledat]; 06) Calle del Almacén [desconegut]; 07) Calle San Antonio; 08) Calle del Mesón [desconegut]; 09) Calle del Aljibe [desconegut]; 10) Calle de Elche; 11) Calle de la Cruz; 12) Calle del Horno; 13) Calle Santo Tomás; 14) Calle de la Sierra [probablement Calvari]; 15) Calle del Castillo [Degà Llópez]; 16) Calle del Colomí [desconegut]; 17) Calle del Colomer [desconegut]; 18) Calle de San Pedro [desconegut]; 19) Calle de la Palera [desconegut].

Hipòtesi de treball: donat l'ordre en què es relacionen els noms de ponent a llevant –a excepció del primer dels noms, que és la plaça del poble–, podem suposar els noms dels carrers que falten per localització i ordre urbà. També prenem com a base les investigacions sobre toponímia d'A. Mas. Així, tindrí-

em: 04) Calle del Mar: Miguel Hernández; 06) Calle Almacén: Victoria; 08) Calle del Mesón: Marqués de Molins; 09) Calle del Aljibe: María López; 12) Calle del Horno: Colón; 16) Calle del Colomí: Virgen de Loreto; 17) Calle del Colomer: Trinitat; 18) Calle San Pedro: Margarita Bascuñana i 19) Calle de la Palera: Carles V.

2. Relació dels noms dels carrers i places en el pànel de Francisco Morell y Gómez de 1863

01) Plaza de la Constitución [Mestre Quislant]; 02) Calle Mayor; 03) Calle de San Antonio; 04) Calle de la Victoria; 05) Calle de la Soledad; 06) Calle de la Virgen; 07) Calle de Alicante; 08) Calle nueva de Carreteros; 09) Calle del Charco [Felip II]; 10) Calle del Ángel; 11) Calle del Huerto [Isabel la Catòlica]; 12) Calle de Elche; 13) Calle de Santa Isabel; 14) Calle de San José; 15) Calle de Espoz y Mina; 16) Calle de Torrijos [Gabriel Miró]; 17) Calle del Reloj [Marqués de Molins]; 18) Calle de la Iglesia; 19) Calle del Mar [María López i Poeta Miguel Hernández]; 20) Callejón del Horno [falta el carrer Colón, que era el del Forn]; 21) Calle de la Cruz; 22) Calle del Calvario; 23) Plaza del Sol [Glorieta]; 24) Casa Ayuntamiento [Castell-Fortalesa]; 25) Calle del Faro [Margarita Bascuñana]; 26) Calle del Castillo [Degà Llópez]; 27) Calle Virgen de Loreto; 28) Calle de la Trinidad; 29) Calle de San Miguel; 30) Calle de Antina; 31) Calle de la Providencia; 32) Callejón de Ganaderos; 33) Calle de Santo Tomás; 34) Calle de Pescadores; 35) Calle de la Cochera [Carlos V] y 36) Calle del Codo.

3. Documents d'arxiu

BASECOURT, *Lugar nuevo y Castillo de Santa Pola*, 1812, Arxiu del Servei Geogràfic de l'Exèrcit, Col·lecció SG, sign. Ar.G-T.3-C-4-352, secció «Cartografía de la Guerra de la Independència».

GARCÍA BRACELI, F., *Escritura de compra y venta otorgada por D. Miguel Sempere y Jaén a favor de D. Francisco Clement y López*, de 03-12-1906, inscrita en el tom 754, llibre 26 de Santa Pola, f. 231, finca número 1.266, inscripció 1a (Elx, 11-01-1907).

—, *Escritura de compra y venta otorgada por D. Miguel Sempere y Jaén a favor de D. Francisco Clement y López*, de 11-04-1911, inscrita en el tom 816, llibre 28 de Santa Pola, f. 25, finca número 1.323, inscripció 1a (Elx, 13-05-1911).

MÓJICA MARHUENDA, M. J., *Plan General de Ordenación Urbana de Santa Pola*, Arxiu Municipal de Santa Pola.

MORELL Y GÓMEZ, F., *Proyecto de Iglesia Parroquial para el pueblo de Santa Pola*, 01-03-1863, Arxiu Hixtòric Nacional, Consejos, Llibre 3.790, Exp. 23.

4. Bibliografia i hemeroteca

Acta celebrada con motivo de la inauguración de la Iglesia del pueblo de Santa Pola que tuvo efecto el 10 de octubre de 1861 (1862), Impremta de Rafael Jordá, Alacant.

Els plànols de l'església nova i el plànol geomètric de Santa Pola

- BAILE RODRÍGUEZ, A. - FALCÓ PÉREZ, P. (1996), *Santa Pola*, Autores, Alacant.
- BONMATÍ MEDINA, R. (1991), *Santa Pola siglo XIX. Temas del pasado para gente del presente*, Autor, Alacant.
- GARCIA MAS, A. (1990), *El puerto de Santa Pola*, Ajuntament de Santa Pola, Alacant.
- GOZÁLVEZ PÉREZ, V. (1976), *Santa Pola: urbanismo, economía, población*, Círculo de Economía de Alicante (amb la col·laboració del Departament de Geografia de la Universitat de València), Alacant.
- (1999), «La formación del núcleo urbano de Santa Pola (siglos XVIII-XIX)», en *Primer Congreso de Historia Local «Nuestra Historia»*, Ajuntament de Santa Pola, Alacant, p. 151-169.
- JAÉN I URBAN, G. (dir.) (1999), *Guía de Arquitectura de la provincia de Alicante*, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert» - Col·legi Territorial d'Arquitectes d'Alacant, Alacant.
- MARCO MOLINA, J. A. (2004), «Percepción y representación del espacio geográfico de Torrevieja a través de la cartografía general y particular», en *El espacio geográfico de Torrevieja a través del tiempo*, Ajuntament de Torreveja, Alacant, p. 13-43.
- MARTÍNEZ MEDINA, A. (2001), «De l'església nova a l'església "rota" de Santa Pola», *LA REL·LA*, 14, p. 29-41.
- MAS I MIRALLES, A. (1998), *La toponímia de Santa Pola (Una aproximació lingüística)*, Ajuntament de Santa Pola, Alacant.
- (1998), «Els Múrtula a la Santa Pola del segle XIX», *Llibre de Festes Patronals*, Ajuntament de Santa Pola, p. 139-143.
- (2001), *La segregació de Santa Pola del terme municipal d'Elx*, Institut Municipal de Cultura d'Elx, Elx.
- ORTIZ PÉREZ, S. (2009), «Reinventar el centre històric: la contribució de la geografia a la planificació urbana de Santa Pola», *LA REL·LA*, 22, p. 99-114.
- PLA GRAU, R. (1996), «Notícia de Santa Pola», en *Llibre de Festes Patronals*, Ajuntament de Santa Pola - Associació Festerocultural, p. 101-105.
- SÁNCHEZ FERNÁNDEZ, M. J. - GARCIA MAS, A. (1990), *Historia del Castillo-Fortaleza de Santa Pola (s. XVI-XX)*, Ajuntament de Santa Pola - Institut de Cultura «Juan Gil-Albert», Alacant.
- VARELA BOTELLA, S. (1998), «Arquitectura Civil. El neoclasicismo en Alicante. Continuidad o renovación», en *Neoclasicismo y academicismo en tierras alicantinas: 1770-1850*, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert» - CAM, Alacant, p. 59-110.

Agraïments: A Santiago Linares Albert, per les seues gestions per a consultar el projecte de l'església i els plànols que l'acompanyen; a Joaquín Sempere Martí, per haver redibuixat els plànols; a Francisco López Bonmatí (*Petaca*), per facilitar-nos les escriptures de compra i venda; a Antonio Baile Rodríguez, per facilitar-nos l'acta d'inauguració de l'església, i a Antoni Mas i Miralles per la revisió de la toponímia.

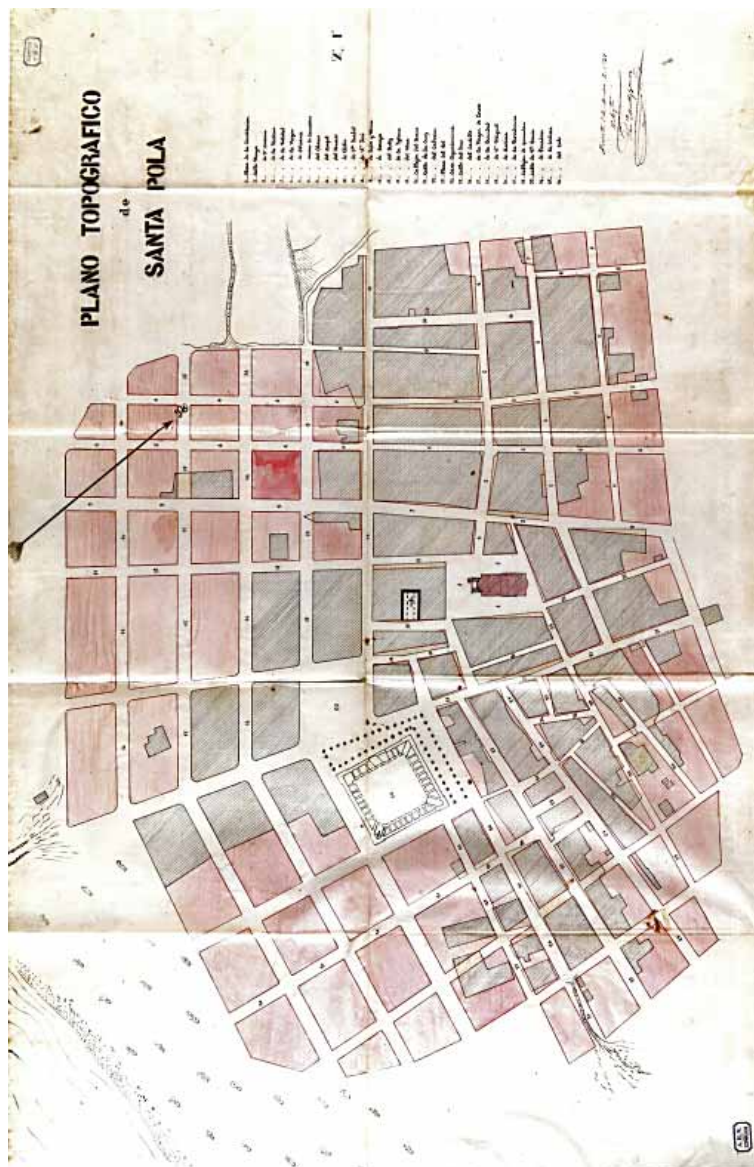
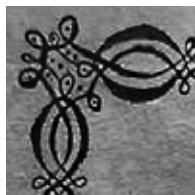

Fig. 1. Plànol topogràfic de Santa Pola.

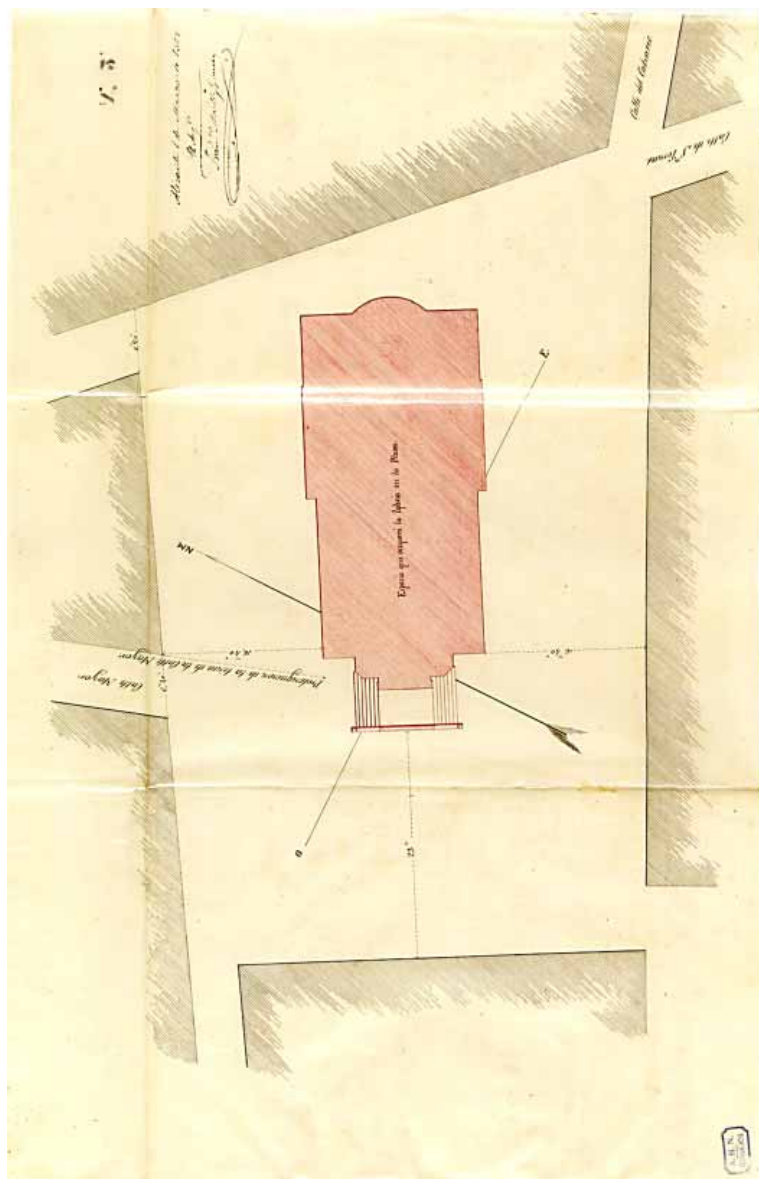

Fig. 2. Plànol de la plaça i situació de l'església (1863), FMG.

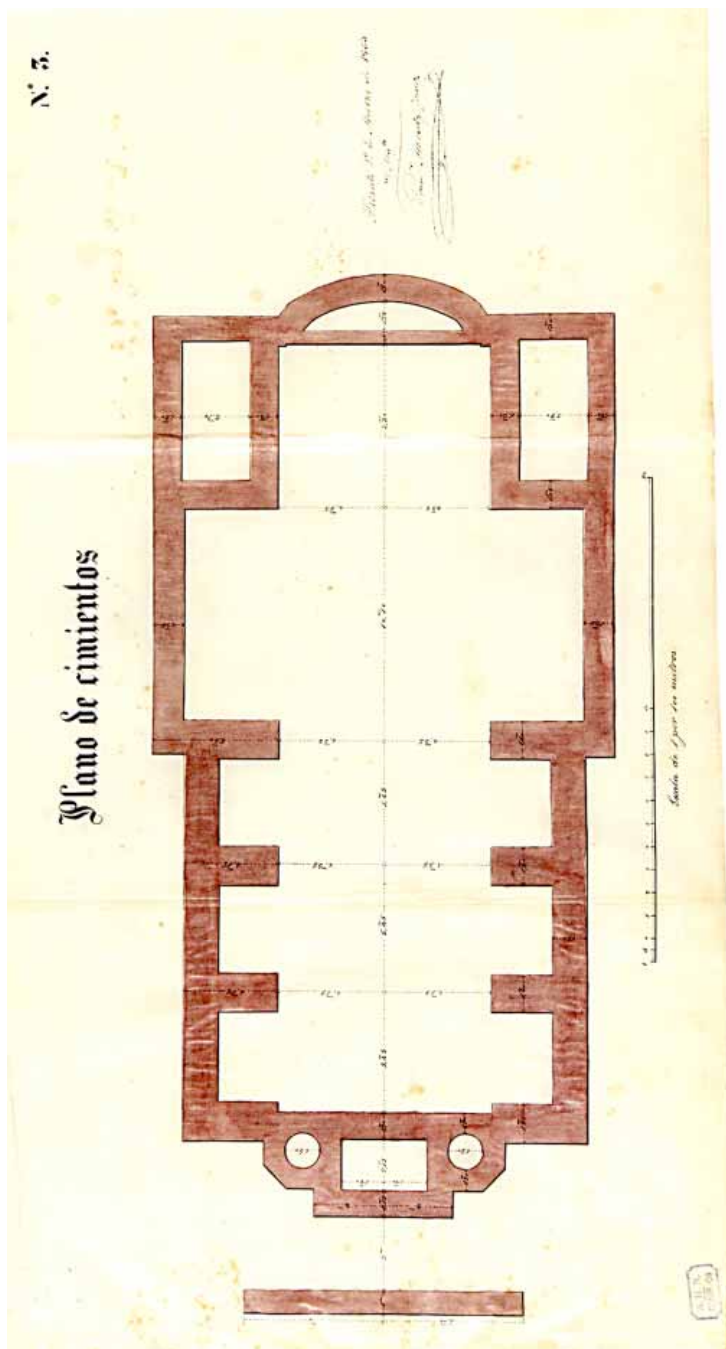
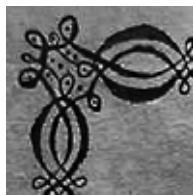

Fig. 3. Plànol dels fonaments (1863), FMG.

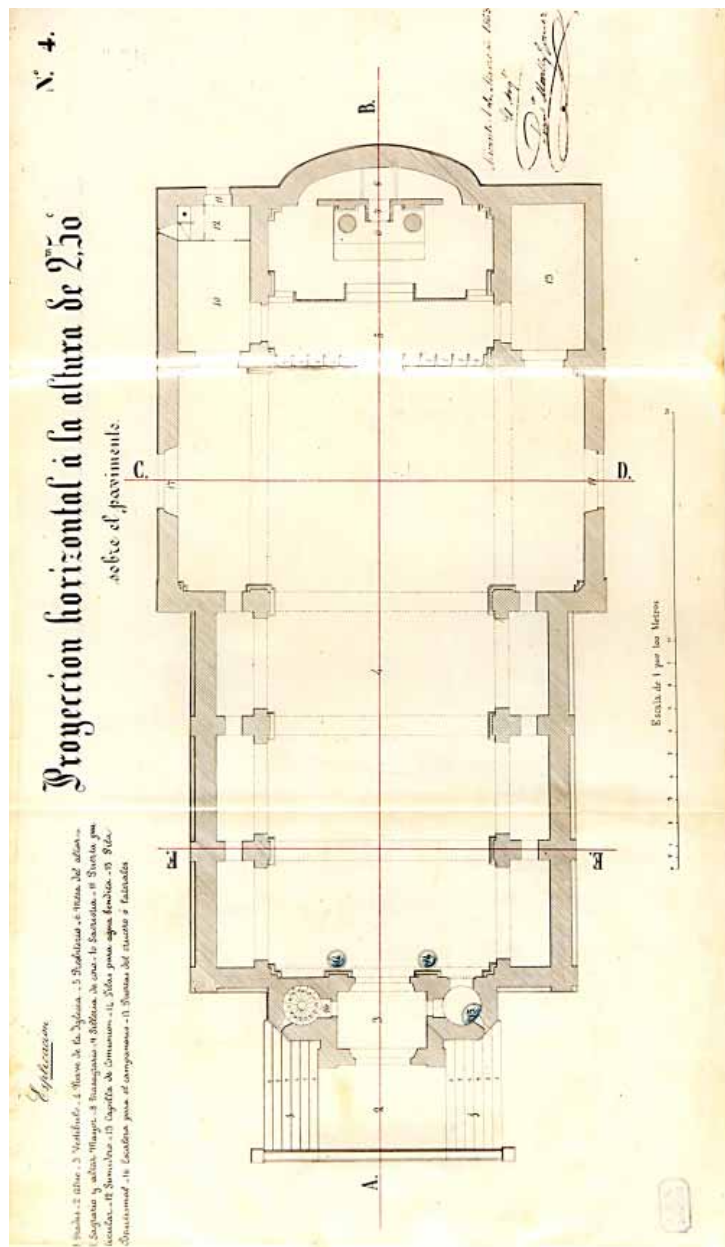

Fig.4. Plànol de planta de l'església (1863), FMG.

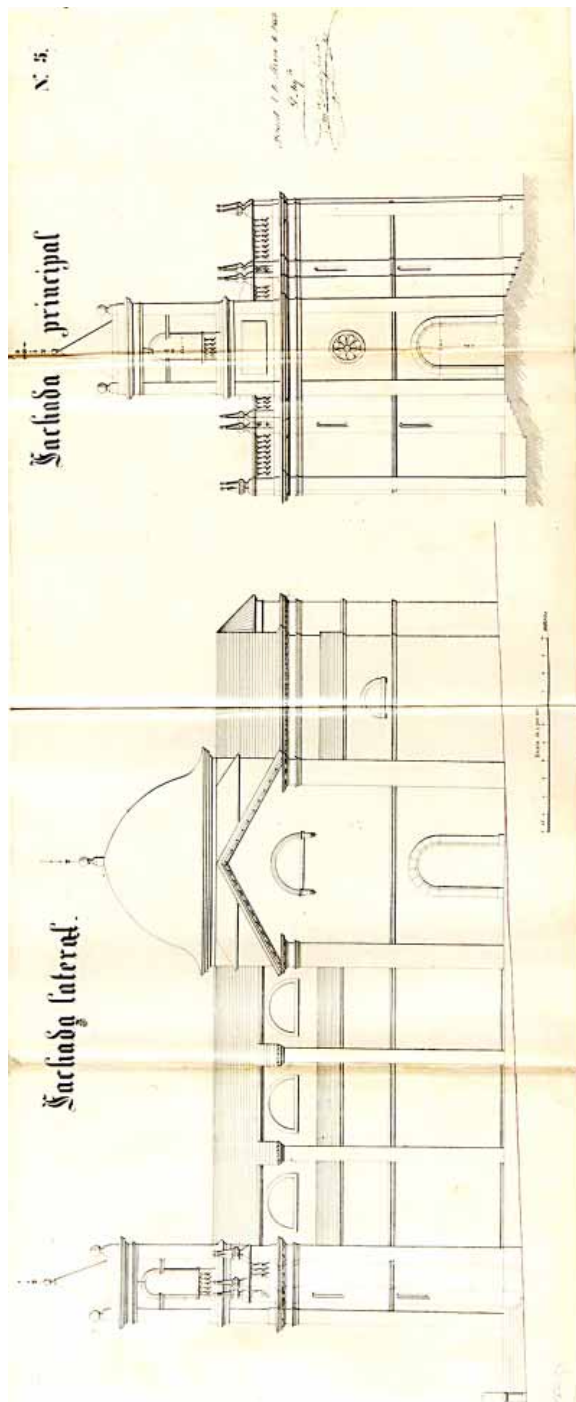
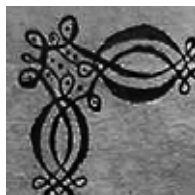

Fig. 5. Plànol de les façanes principal i lateral (1863), FMG.

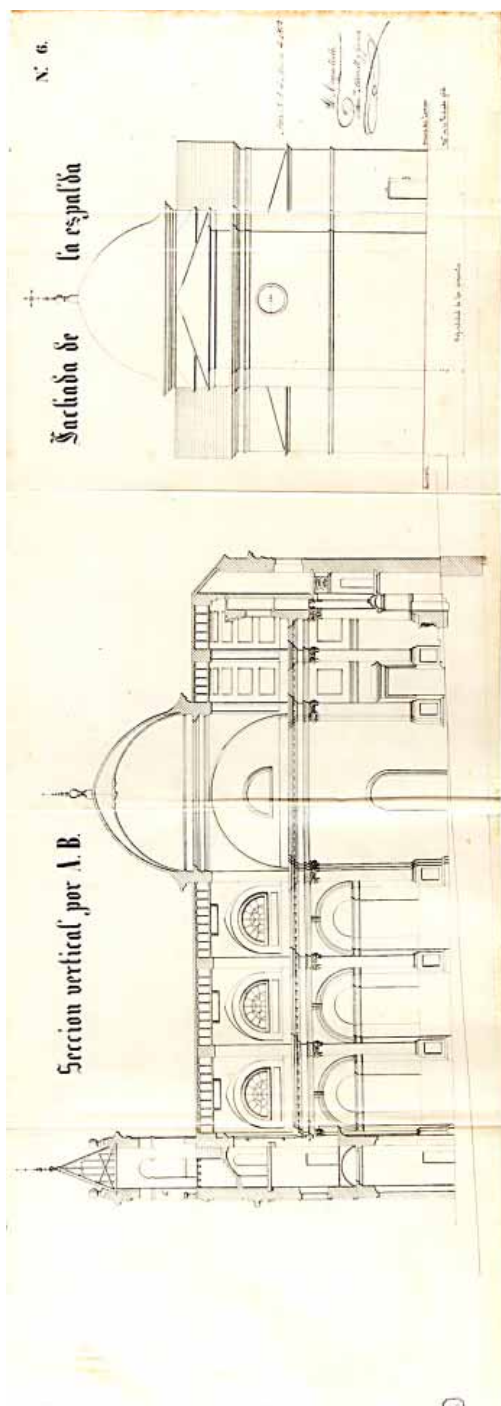
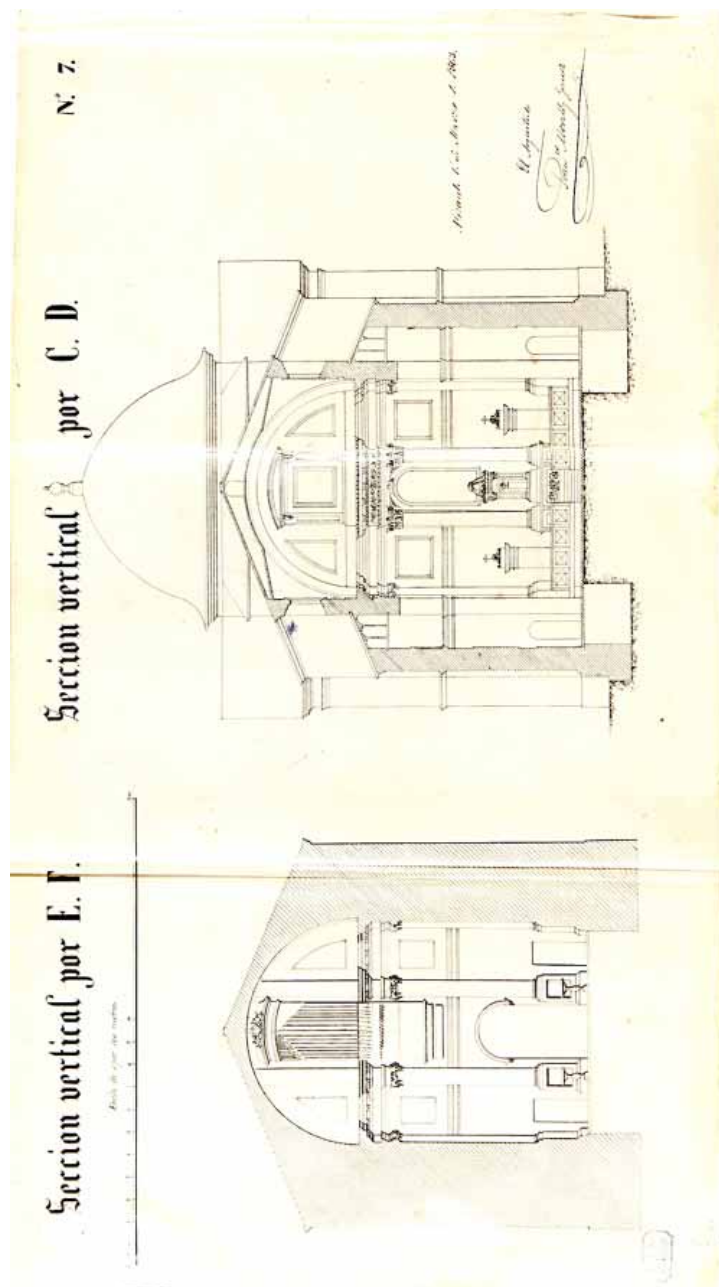
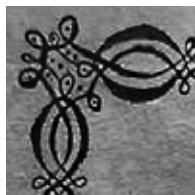

Fig. 6. Plànol de la façana posterior i longitudinal (1863), FMG.

FC-M^e. JUSTICIAL. 23

Fig. 7. Plànol de les seccions transversals per CD i EF (1863), FMG.

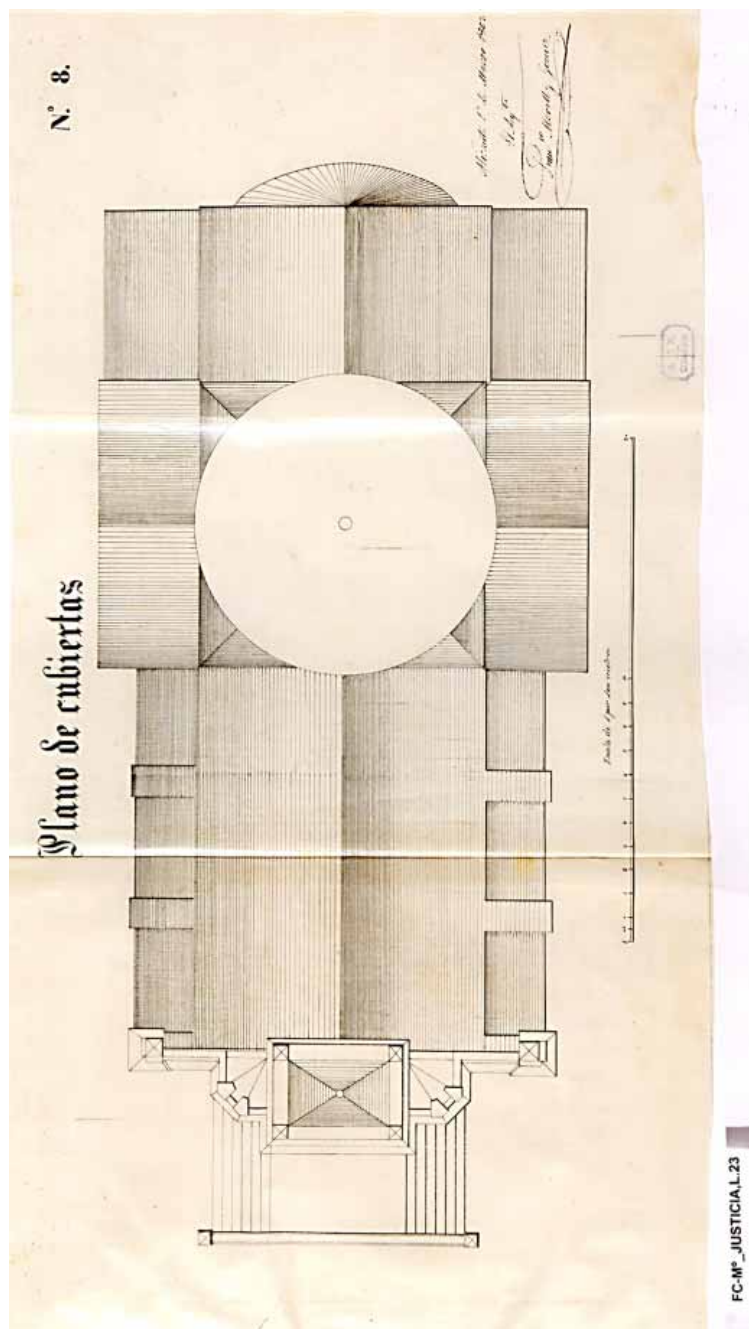

Fig. 8. Plànol de cobertes i detalls (1863), FMG.